

Tartalomelemzés és interdiszciplináris alkalmazott nyelvészet

Juhász Valéria

A XXI. század a multi- és / vagy interdiszciplinaritás százada. A tudományok egymáshoz kapcsolódása, szintézise jelenti a modern útját az ember és a világ összetett és teljességre törekvő megismerésének. Pontos térképeket madártávlatból is csak úgy lehet készíteni, ha a perspektívaváltásból következően a hangyányi részletek is rendben vannak. A tudományos megismerésben ma már nemcsak a „holografikus” szemlélet az irányadó, vagyis hogy megismerjünk minél több részletet a kutatásunk tárgyából, hanem egyre több tudományág fordít figyelmet a megismerés folyamatára magára. A kognitív folyamatok működését igyekszik megragadni más-más oldalról: a filozófia, az antropológia, a fejlődéslélektan, a neuropszichológia, a pszicholingvisztika, neuroloingvisztika, valamint a megismerési folyamatok megértésére irányul az alkalmazott nyelvészet tevékenységének jó része is.

„A tudás gyarapodása csak részben és bizonyos értelemben jelenti az adott tárgyra vonatkozó ismeretek gazdagodását, mert igen sokszor többet jelent: a korábbi tudás átalakulását vagy éppen egy-egy újabb szempont, „keret” megjelenését. Vagyis az elmosódó határok pontosabb megvonásának igénye éppen a határ megszűnését, esetleg másuttal való megjelenését »idézheti« elő.” (HORÁNYI: 1975.)

Ma már a nyelvészet nem a nyelv pusztá realizációjával, formájával és szerkezetével foglalkozik csak („belső nyelvészet”, SAUSSURE, CHOMSKY), hanem ennek a gondolattal való összefonódásával és az azt meghatározó egyéb tényezőkkel („külső nyelvészet”) is. (A belső és a külső nyelvészet összefonódásából, a dichotomikus szemlélet megszüntetésével a nyelvészet mindazzal foglalkozik, ami nyelvvvel kapcsolatos, ami annak működését meghatározza, befolyásolja.) Az, hogy mit tudunk a nyelvről, nem foglалható össze a jelen tanulmány keretében. Az mindenesetre megragadható, hogy a társadalomtudományok fejlődése tetten érhető lexikális és strukturális változásaival. Az alapfogalmak újraértelmezése, az új fogalmak bevezetése a világ újabb, részletesebb felosztása, a szemlélet, az összefüggések ábrázolása és elmondhatósága miatt szükséges.

A megismerés és a tudás bővítésének a kulcskérdései a miértek és a hogyanok. Ezek lehetnek éppen úgy mondás, gondolás, cselekvés, történés stb. okai vagy céljai is egyúttal, sőt e kettő együttes összefonódása is. A társadalomtudományok és természettudományok központjában végső soron mindig az embert kutatjuk: van, amikor a pusztá jobb léte a cél, van, amikor a kérdés csupán a helye vagy a célja a világban, de az ősi alapkérdések mindig ugyanazt célozzák meg: az ember létét meghatározók közül az eddig meg nem ismertet.

A társadalomtudományban megjelent tartalomelemzés módszere is az alapkérdéseket kutatja, mikor az általános mozgatórugókat akarja feltárni. A hazai tartalomelemzés, még nyugodtan kijelenthetjük, a feltáró eljárások kidolgozásának kezdeti fázisában van. Azonban a bevezetőben említett multidiszciplinaritásra való törekvés, a különböző társa-

dalomtudományokban alkalmazott módszerek összehangolására való igény már megvetette a lábát. Mindemellett meg kell jegyeznünk, hogy a tényleges együttműködés lehetőségeinek keretei még nincsenek pontosan körülhatárolva.

A tartalomelemzés nem más, mint a közlemények, szövegek meghatározott célú elemzése. Azokat az elemeket tárja fel nemcsak szövegekben, hanem képek, filmek közlés jellegű megnyilatkozásaiban, amelyek nincsenek nyíltan kimondva, esetleg az alkotóban sem tudatos közlésként jöttek létre, mégis a dekódolóban akár csak a sejtés szintjén is, de megjelenik a jelentésük. Ez a sorok közötti, sorok mögötti olvasás, értelmezés képessége, amely a kódolás módjában van elrejtve (ANTAL: 1976.) Ma már nem kettős értelmezésről, második olvasatról, hanem többértelműségről, különböző jelentések egész hálójának feltárásáról beszélhetünk. A mese már nem csupán „mese”, a reklám nem csupán ismertetés vagy megismertetés, hanem tudományos kutatásokra épülő világközvetítés, befolyásolás. Ma már tudjuk, hogy egy pusztá megszólítás, nemcsak odafordulás, hanem viszonyhálóat determináló beszédesemény stb. Példák sokaságát lehetne itt felsorolni, de célunk most nem ez. Jelen írás célja a tartalomelemzés objektivitásra törekvő lehetőségeinek feltárása mindazon elemzési módszer mellett, hogy a jelentést mennyire meghatározza nemcsak a kódoló ismerete és előfeltételezései a dekódolóról, hanem a dekódoló maga is, aki épp annyira a társadalmi, mint az egyéni nyelvhasználat önkényességével értelmezi a jelentést a helyzet, a kor, a viszony stb. összefüggésében. Ezek figyelembevételével hierarchiaszerű sorrendbe rakja értelmezési kereteinek szükséges elemeit. Mindezedáig nem sok újat tártunk fel, azonban arra kezd talán e rövid írás fényt deríteni, hogy az önkényes és a tudományos igényű tartalomelemzés közti különbségek feltárása, szigorú módszertani apparátusának kidolgozása oly sürgető kérdés a társadalomtudományok kutatásában, hogy nem várathat magára sokáig erről szóló elméleti munkák megszületése. Ezzel véletlenül sem kívánjuk a természettudományok egzaktságának egyedüli üdvözítő erejét tudományos hitvallásunkként hirdetni, de azt igen, hogy a tartalomelemzés módszerének a megismételhetőség kritériumait úgyis biztosítani kell, hogy az egyes elemzési egységek kódolása és értelmezése a leírt metodika alapján egyértelműen elvégezhető legyen ismét. A módszeres és objektív eljárás azt jelenti, hogy a vizsgálat folyamán világos és egyértelműen megfogalmazott szabályok alapján kell végezni. Pontosán előre meghatározzuk, milyen elemek, szimbólumok, szavak stb. kerüljenek az egyes kategóriákba. Minden tartalomelemzés két munkafázisra bontható. Az első fázist nevezik durván a kódolás fázisának. Ebben a fázisban a szöveget kódoljuk, tehát szimbólumait, szavait stb. előre megállapított kategóriákhoz soroljuk. A második, magasabb fázisát az interpretáció szakaszának nevezhetjük. Az első szakaszban nyert mennyiségi eredmények értelmezésére, magyarázatára, a mélyebb, rejtett összefüggések feltárására, kikövetkeztetésére kerül sor. Fontos tartalmi mutatóvá válhat valaminek a hiánya.

A tartalomelemzés komplett módszere nem alkalmas nagyobb mennyiségű szöveg teljes elemzésére, ezért mindig szempontokat kell kiválasztani a vizsgálat tárgyához. Egy teljes elemzés a beszédbeli szöveg minden szavának, morfémajának – hangjának vagy hangeffektusának az értelmezését magával vonja. A szövegek elemzésekor megkülönböztetjük az implicit (presszuppozíciók, konnotációk) és az explicit jelentést. Az implicit jelentést az explicit jelentéssel ellentétben nem a kód ismeretéből, hanem a világ, a kultúra ismeretéből tudjuk (HORÁNYI: 1975.). Ezen felül a kommunikációs, antropológiai kutatások épp annyi hangsúlyt helyeznek a szupraszegmentális elemek mellett a gesztu-

sokra, távolságra, a beszédet kísérő egyéb kontextus összefüggéseire, mint a verbalitásra. Vagyis a tartalomelemzés módszerének figyelembe kell vennie a szövegek beágyazottságát, intertextualitását, valamint a szöveg megjelenésének sajátosságait is, de ez forrásanyagtól függően változhat.

Technikáját tekintve a tartalomelemzés a közlemények elemeinek, szimbólumainak, szavainak osztályozásából áll, s ebből adódóan ötvözi, illetve ötvözheti a kvalitatív és a kvantitatív szövegelemzés módszerét. A szimbólumokat, szavakat az úgynevezett kategóriák szerint vagy kategóriákhoz soroljuk be. A kategóriák kiválasztása, azaz a kódolás folyamata a tartalomelemzési eljárás lényege. Az, hogy milyen kategóriákat választanak a kutatók, érdeklődésüktől, szövegválasztásuktól és kérdésfeltevésüktől függ.

A kódolási folyamatot a kutatóknak olyan pontosan kell meghatározni, hogy a kutatásban részt vevő személyek, a kódolók ismerjék az adatnyelv kategóriáit, terminusait. A tartalomelemzés egyik gyenge pontja a megismételhetőség szempontjából a kódolási instrukciók egyértelművé tétele: „a kódolóknak gyakran döntő szerepük van az egész eljárás kialakításában, különösen egy tartalomelemzés előkészítő fázisánál. A kutatók általában hónapokig tartó felkészítési kurzusokról számolnak be, amelynek során finomítják a kategóriákat, megváltoztatják a műveleteket, és addig korrigálják az adatlapokat, míg a közreműködők megfelelőnek nem találják ahhoz, hogy munkájukat hatékonyan és megbízhatóan el tudják végezni. Néha a kezdeti elképzelések a felismerhetetlenségig megváltoznak.” (KRIPPENDORF: 1980.)

Mint arra korábban utaltam, a tartalomelemzés módszere nem alkalmas nagyobb mennyiségű szöveg elemzésére, valamint ötvözödnének benne a kvalitatív és kvantitatív elemzési módszerek. Hosszabb vagy nagyobb korpusznál jobban érvényesülnek a kvantitatív összefüggések értelmezései, ilyenkor kevesebb elemzési szemponttal dolgoznak, de azt többféle forrásból származó szövegre alkalmazzák, illetve hosszabb szövegeknél vagy ugyanabból, ugyanolyan forrásból származó rövidebb szövegek tematizációjának (TÖRÖK: 2005.) megállapítására, korrelációk feltárására alkalmazzák. Pszichológusok, szociológusok narratívák, interjúk elemzésére használják. Az elemzés megkönnyítése érdekében többféle szoftver van forgalomban (pl.: Atlas-ti, MAXqda). Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a szövegelemző szoftverek egyike sem végzi el helyettünk a munkát. Mindegyiknél egyenkénti kézi kódolás szükséges, azaz az elemzendő szövegek releváns értelmezését, jelentését, kódolását a kutatóknak kell elvégezniük. Ez behatárolja az elemzendő szövegek nagyságát, mert igen hosszadalmas maradhat még így is a munka, de az adatok összevetésénél, azok statisztikai összefüggéseinek a szoftverek segítik az elemző munkát.¹

Rövidebb, kisebb terjedelmű szövegnél a tözetesebb, több szempontú elemzést választják a kutatók. Ez adja a kvalitatív kutatás lényegét. A pozitívista számok és deduktív következtetések helyett a hangsúly a szöveg hálójának felderítésére helyeződik, nincsenek statisztikai következtetései. Az elemzés során nagy hangsúly helyeződik az interpretáló előzetes ismereteire, így az elemzés irányultságára és mélységére is hatással van. A szubjektivizmus vádjának elkerülése végett, érdemes a kutatóknak a null hipotézissel

¹ A szövegelemző szoftverek részletes összehasonlító elemzéséről szól Melina Alexa-Cornelia Zuell munkája: *A review of Software for Text Analysis*. Mannheim, [é. n.], Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA).

hozzáfognia a szövegelemzéshez, azaz az elemzésnek a pusztá adatokra kell épülnie, a szövegre magára, és nem kellene az elemzéshez kiinduló kategóriák, mert azok a szövegből fognak származni. A kvalitatív kutatások megbízhatóságára alkalmazzák a „háromszögezés” (triangulation) módszerét, azaz kutatás eredményének ellenőrzését úgy végzik el, hogy ugyanazt a szöveget többféle módszerrel elemzik, illetve összevetik eredményeiket más, hasonló szövegtörzsekből származó eredményekkel.

A társadalomkutatók által egyre jobban kedvelt tartalomelemzés eljárásai azonban nem bővelkednek nyelvészeti ismeretekben, habár egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a kutatásaik során a szövegek elemzésére. Mivel a nyelv által a társadalmi mozgásokat, vélekedéseket, tendenciákat akarják feltárni, kérdésfeltevésüktől függően kutatásaik a nyelvészeti, illetve szociolingvisztika területével érintkeznek. És mint ilyenek, igényt tarthatnak a lehetséges objektivitás kritériumára, amit a nyelvészeti ismeretekből meríthetnek. Nyelvészeti ismeretek nélkül a tartalomelemzés abból indulhat ki, hogy „minden közlés a közlő és a hallgató »közös munkája«: a szöveg elválaszthatatlan a címzettől, a szöveg sajátos értelmezése maga is a tartalom része, még ha az értelmezés – természetesen – nem parttalanul szabad.” (SZENDE: 1987.) A tartalomelemzési eljárások ki kell hogy egészüljenek a beszédaktus-elmélet, a szemantika, pragmatika, társas nyelvészet, diskurzuselemzések és kommunikációelméletek eredményeivel, hogy a társadalomkutatók a kérdéseikre releváns, megbízható válaszokat nyerjenek a különböző elemzési szempontok és módszerek együttes alkalmazásával. Úgy gondolom, hogy a történelem folyamán a nyelvészeti kutatások még soha nem kerültek ennyire előtérbe. A nyelv társadalomhoz kötöttsége (nyelv nincs társadalom nélkül, társadalom nincs nyelv nélkül) ma már nemcsak szólamok, hanem olyan tartalommal megtöltött mátrixok, amelyek egymással dialektikus kapcsolatban vannak. Mivel a szövegek a szociális esemény részei (a beszéd és írás egy módja annak, hogy a társadalmi események folyamában a résztvevők (inter)akcióba kerüljenek egymással), a szövegeket nem pusztán szövegeknek tekintjük, hanem a szociális jelentésalkotás interaktív folyamatának: a szövegek megváltoztatják tudásunkat, hiedelmeinket, attitűdjeinket, értékeinket, formálhatják egyéniségünket (FAIRCLOUGH: 2003.). Értelmezésük nem az explicite megjelenő szövegből adódik, hanem olyan ítéletekből, hogy valaki igazat mond-e vagy sem, miért mondja, amit mond, hogyan mondja azt. Mindezen elemeknek együttesen kell szerepelnie egy kvalitatív szövegelemzésben, amelynek egyik formája lehet a diskurzuselemzés.

A kvalitatív elemzések objektivitása a változatos módszerekben, többféle elemzési szempontban rejlik. Mindamelllett az ilyen elemzéseknél el kell azt is fogadnunk, hogy a világról, a szövegekről való tudásunk részleges és tökéletlen, és az ilyen elemzések során ezt bővíteni akarjuk, akkor megengedhető, hogy elemzési kategóriáink nyitottak maradjanak, és ideiglenesek legyenek. Nincs tökéletes és végleges szövegelemzés, ahogy a teljes objektivitás kategóriáját is fel kell adnunk, ha egyáltalán van ilyen a lehetséges világaink sokszínűségében. (FAIRCLOUGH: 2003. 14.)

A szövegelemzések a társadalmi kutatások forrásai, amelyek megerősíthetik azt, feltéve, ha más elemzési módszerekkel együttesen alkalmazzuk. Önmagában a szövegelemzés korlátozott eredményekre vezet. Ahhoz, hogy a jelentésalkotásokat vizsgálhassuk, nemcsak a szövegeket kell vizsgálnunk, hanem azok interpretációját is.

Dióhéjban a tartalomelemzésről itt csak annyi jegyezhető meg, hogy kvalitatív vagy akár kvantitatív tartalomelemzéseket naiv nyelvszemlélettel végezni lehet ugyan

gyümölcsöző, de kevésbé megbízható. A társadalomkutatók és a nyelvészek kérdésfelvéseinek vektori összege talán nem vezet olyan naiv következtetésekhez például, hogy tavasszal azért születik sok kisbaba, mert „támadnak” a gólyák.

Irodalom

ANTAL LÁSZLÓ:

1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Budapest, Magvető. 1976.

FAIRCLOUGH NORMAN:

2003. *Analysing discourse: textual analysis for social research*. London, New York, Routledge. 2003.

HORÁNYI ÖZSÉB:

1975. *Jel, jelentés, információ*. Budapest, Magvető. 1975.

KRIPPENDORFF, KLAUS:

1980. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó. 1980.

SZENDE TAMÁS:

1987. *Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai*. Budapest, Gondolat. 1987.

TÖRÖK GÁBOR:

2005. *A politikai napirend. Politika, média, közvélemény és az „agenda-setting” hatás*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2005.